

MAAKT SCHOON SCHIP

Affiche, 'Maakt schoon schip'. In augustus 1945 riep het CPN-dagblad *De Waarheid* burgers op om collaborateurs aan te geven.

Bron: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, beeldbank WO2

ACHTER GESLOTEN DEUREN

Het Nederlandse notariaat, de Jodenvervolging en de naoorlogse zuivering

Raymund Schütz

In de keten van onteigening en doorverkoop van joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog vormden notarissen de laatste schakel.¹ Zij verzorgden de overdracht, voorzagen de akte van hun stempel en daarmee werd het onrecht definitief notarieel vastgelegd. Door de verplichte notariële geheimhouding was de rol van notarissen onzichtbaar. De naoorlogse zuivering van de beroepsgroep vond grotendeels achter gesloten deuren plaats en confronteerde het notariaat met deze erfenis. Hoe snel, streng en rechtvaardig heeft de zuivering van het notariaat plaatsgevonden?

Inleiding

Tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw kenden Nederlandse historici, in navolging van Loe de Jong en Jacques Presser, een moreel schema met twee tegenpolen: het 'goede verzet' en de 'foute collaboratie'. Daarna pleitten historici als E.H. Kossmann en J.C.H. Blom voor objectief onderzoek naar de vormen van 'accommodatie ten opzichte van de bezettingsmacht'.² Sindsdien hebben historici met meer oog voor de complexe context geschreven over ambtsdragers die zich in een moeilijke positie bevonden, zoals burgemeesters. Het uitgangspunt was dat ambtsdragers in het algemeen belang op hun post moesten blijven, met als leidraad de Aanwijzingen uit 1937. Hierin

had de regering richtlijnen gegeven voor ambtenaren tijdens een eventuele bezetting, maar er was geen rekening gehouden met de Duitse racistische politiek waarmee ambtsdragers zouden worden geconfronteerd.³

Een bijzondere categorie functionarissen die met de anti-joodse verordeningen te maken kregen, waren de notarissen. Burgemeesters profiteerden uit hoofde van hun functie in beginsel niet financieel van de situatie, maar notarissen werden betaald per behandeld dossier ('verleden' akte). Er golden vaste tarieven. Bovendien was het gedrag van de notarissen beduidend minder zichtbaar dan de rol van de burgemeesters. Het functioneren van het notariaat tijdens de bezetting en de wijze waarop na de oorlog door deze beroepsgroep en de politiek met deze 'erfenis' is omgegaan, staan hier centraal.

Het Nederlandse openbaar bestuur bleef tijdens de bezetting in functie, terwijl het kabinet en de koningin in Londen zetelden. Sommige functionarissen hielden na enige tijd de eer aan zichzelf. De secretaris-generaal van Justitie, mr. J.C. Tenkink (1899-1986) onder wiens verantwoordelijkheid het notariaat viel, nam in maart 1941 ontslag. Zijn opvolger was Prof. mr. J.J. Schrieke (1884-1976), die voor de functie was benaderd door de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz, Friedrich Wimmer. Ook al had NSB-leider Mussert zijn benoeming gesteund, Schrieke legde de eed op Mussert niet af, blokkeerde diens pogingen om het departe-

1 Met dank aan Joggli Meihuizen, Harry Monkel, Sierk Plantinga, Sebastiaan Roes, Wouter Veraart en Thera Wijsenbeek-Olthuis voor hun kritiek en suggesties naar aanleiding van eerdere versies van dit artikel. De focus is hier beperkt tot het rechtsverkeer in onroerende goederen omdat de in het kader van de zuivering verzamelde gegevens (door notarissen ingevulde formulieren) voornamelijk hierop betrekking hebben.

2 Ido de Haan, 'Breuklijnen in de geschiedenis van de Jodenvervolging', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 123-1 (2008) 31-70, aldaar 32.

3 Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd* (Amsterdam 2006) 658.

ment politiek te beïnvloeden en hij verbood NSB-propaganda op het departement. Tot zijn verantwoordelijkheden behoorde de benoeming van notarissen.⁴

De rol van burgemeesters is diepgaand onderzocht, maar ondanks de toenemende aandacht voor de juridische aspecten van de Holocaust⁵ komt het notariaat er in de geschiedschrijving bekaaid af. Volgens L. de Jong waren er 101 van de in totaal 855 notarissen onderzocht vanwege hun politieke houding of medewerking aan de liquidatie van joodse vermogens; dat komt neer op ongeveer 12%. Getallen voor de zuivering van het notariaat waren niet bekend.⁶ De conclusie van Ron de Jong luidt, dat de notaris ongewild, maar ook uit financiële overwegingen, een belangrijke rol speelde bij de liquidatie van het joods bezit.⁷ In 2005 werden twee oud-notarissen door *Notariaat Magazine* geïnterviewd. Zij waren niet trots op de houding van het notariaat tijdens de oorlog, maar 'meewerken of niet: je had geen keuze'.⁸ Van Velten schrijft dat er twintig 'foute' notarissen uit het ambt werden gezet. Bovendien waren alle honoraria die voortvloeiden uit de overdracht van onteigende joodse onroerende goederen voor twee derde deel afgestaan aan de Stichting 1940-1945 en voor een derde deel aan de Stichting Joods Maatschappelijk Werk.⁹ Er is terugbetaald, de inkomsten zijn afgestaan aan goede doelen. Maar hoe is die regeling tot stand gekomen en uitgevoerd?

Vrijwel alle notarissen waren lid van de Broederschap der Notarissen in Nederland.

Op regionaal niveau waren de notarissen in ringen georganiseerd. Het Hoofdbestuur zetelde in Amsterdam en behartigde de notariële belangen bij de politiek. Voorzitter was de Delftse notaris mr. dr. Ph.B. Libourel (1879-1954), die na een 17-jarige ambtsperiode in 1949 aftrad.¹⁰ Gedurende deze tijd werd hij gesecondeerd door de algemeen secretaris mr. H.W. Schraagen (1898-1977). Tijdens en direct na de bezetting was de Amsterdamse notaris F.H. Charbon (1887-1947) vicevoorzitter.¹¹ De bezetter trachtte de Broederschap tot een orde (dat wil zeggen: alle notarissen moesten lid worden) om te vormen, waarin het *Führer*-beginsel zou gelden, met als leider een door Schrieke benoemde 'deken'. Deze zou in belangrijke kwesties het oordeel vragen van adviserende leden, maar de eindbeslissing werd door de deken genomen.¹² Dit voorstel werd besproken op de buitengewone algemene vergadering van 16 mei 1942. Het Hoofdbestuur 'wenschte ten deze geenerlei influentie op de leden te doen'.¹³ De vergadering wees het voorstel af. Men verwachtte dat de Broederschap geliquideerd en omgezet zou worden in een Orde of Kamer, maar dit gebeurde niet.¹⁴

In een moderne rechtsstaat heeft iedereen toegang tot het recht. Het doel van de nazistische racistische vervolgingspolitiek was om alle joden (en ook Roma en Sinti) uit te sluiten van het rechtsverkeer, van het sociale en economische leven en om hen geheel uit de samenleving te verwijderen. Het burgerlijke bezettingsbestuur in Nederland voerde de ariseringspolitiek onder leiding van de door Hitler benoemde Rijkscommissaris Seyss-Inquart door middel van verordeningen uit.¹⁵ Het slagen van die politiek hing af van de medewerking van het ambtelijke en juridische systeem. De fatale gevolgen werden verhuld door de taakverdeling over de diverse bestuurlijke en uitvoerende organen, terwijl de bureaucratistische hiërarchie de betrokken functionarissen in staat stelde hun handen in onschuld te wassen.¹⁶

De anti-joodse maatregelen gingen gepaard met intimidatie en terreur. Vanaf oktober 1940 moesten joodse bedrijven op grond van de verordening van Rijkscommissaris Seyss-Inquart worden geregistreerd (VO 189/1940).¹⁷ In januari 1941 volgde de aanmeldingsplicht voor personen, die geheel of gedeeltelijk joods waren. Op grond van de eerste Liro-verordening (VO 154/1941) van

4 F. van Anrooij, Schrieke, 'Jacobus Johannes (1884-1976)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/schrieckenj>; geraadpleegd op 12 april 2009.

5 Ido de Haan, 'Breklijnen', 44-45.

6 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* XII, 1^e helft (Leiden 1988) 386.

7 Ron de Jong, *Tussen ambt en vrij beroep. Het notariaat tussen 1842 en 1999*. *Ars Notarius* XVI (Deventer 2002) 101.

8 Jiska Vijselaar, 'Goed of fout? Het notariaat tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Notariaat Magazine* (april 2005) 10-13, aldaar 13.

9 Aart A. van Velten, *Het Notariaat: inderdaad een elastisch ambt*. *Ars Notarius* CVIII (Amsterdam 2000) 8.

10 W.G. Huijgen, *Portret van het notariaat*. *Ars Notarius* CX (Amsterdam 2001) 67-80, i.h.b. 75-77.

11 *Ibidem*, 38.

12 *Correspondentie-Blad van de Broederschap der Notarissen in Nederland*, 45^e deel, 7^e aflevering, Verslag van de buitengewone algemene ledenvergadering d.d. 16 mei 1942 (Amsterdam 1942) 184.

13 *Ibidem*, 185.

14 R. de Jong, *Tussen ambt en vrij beroep*, 100.

15 Wouter Veraart, *Ontrechting en Rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Amsterdam 2005) 48-49.

16 Zygmunt Baumann, *Modernity and the Holocaust* (Cambridge 2007) 99.

17 Voor een overzicht van de anti-joodse verordeningen zie: Veraart, *Ontrechting en Rechtsherstel*, 50-51.

augustus 1941 moesten joden hun valuta, cheques, contanten en banktegoeden inleveren bij de roofofbank Lippmann, Rosenthal & Co. in de Sarphatistraat te Amsterdam.¹⁸ Banken, accountants en notarissen moesten contanten, tegoeden evenals waardepapieren die ze voor joodse cliënten beheerden inleveren evenals effecten uit joodse nalatenschappen.

In mei 1942 werd de tweede Liro-verordening door de Rijkscommissaris afgekondigd. Notarissen moesten erfrechtelijke aanspraken van joden aanmelden.¹⁹ In april 1943 gaf het ministerie van Justitie opdracht om de joodse testamenten te controleren. Speciale gemachtigden controleerden of zich in de verzegelde testamenten waardepapieren bevonden en of al het vermogen was ingeleverd. De totale waarde van het in Nederland geconfiscieerde joodse bezit wordt door Aalders ingeschat op tenminste f 1 miljard.²⁰

De restitutie van rechten en goederen aan de *gedeposedeerden* (zij die waren onrecht) bleek een harde dobber voor het naoorlogse rechtssysteem. Niet voor niets verzuchtte de Amsterdamse Ring van Notarissen: 'Als een kille mist hangt in en over de kantoren klamme rechtsonzekerheid. Welke notaris vermag van ná 1942 overgedragen onroerende goederen een rechtsgeldige titel te garanderen?'²¹ De moeilijkheden waren deels voorzien door de Nederlandse regering in Londen, die had besloten dat er gerichte wettelijke maatregelen nodig waren om de civielrechtelijke problemen die door de bezetting ontstaan waren te verhelpen. Het was de bedoeling om de *gedeposedeerden* een snellere weg te bieden om voor hun belangen op te komen dan de reguliere civielrechtelijke weg. Het wetsbesluit E 100 werd op 17 september 1944 afgekondigd.²² In november 1945 werd met het wetsbesluit F 272 het rechtsherstel van onroerende goederen bij een speciale afdeling van de Raad voor het Rechtsherstel, de Afdeling Onroerende Goederen, neergelegd. Deze afdeling besteedde het rechtsherstel uit aan de Broederschap. Gedelegeerden (notarissen, die ook belast konden worden met een vorm van rechtspraak) dienden de rechtsherstelverzoeken te verdelen over de *notarissen-bemiddelaars*. Gedelegeerden dienden ook toezicht te houden op de uitvoering. De verzoeker kon hoger beroep instellen bij de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel, een onafhankelijke rechter, als hij het voorstel van

de *notaris-bemiddelaar* afwees.²³ De uitvoering van het rechtsherstel en het toezicht daarop werden uitbesteed juist aan de beroepsgroep, die een wezenlijke rol had vervuld bij het ontstaan van dat onrecht.

De notariële praktijk tijdens de bezetting

De notariële onroerend goed-praktijk werd geconfronteerd met de uitwerking van de verordeningen die de bezetter had uitgevaardigd. Onroerende goederen (gronden, huizen en andere opstallen)²⁴ in eigendom van joden dienden bij de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV) te worden aangemeld, een door de bezetter opgerichte roofinstelling, die bevoegd was de objecten geheel of ten dele te vervreemden of hypotheccair te bezwaren. De eigenaren hadden dan het nakijken. Het beheer werd door de NGV overgedragen aan een netwerk van particuliere of professionele *Verwalter*, door NSB'ers geleide 'beheersinstellingen', zoals het Algemeen Beheer van Onroerende Goederen (ANBO) en het administratiekantoor Nobiscum. Onroerend goed van joodse bedrijven werd door het Amsterdamse makelaarskantoor Everout getaxeed en daarna doorverkocht via de Omnia Treuhand-Gesellschaft en de Niederländische Aktiengesellschaft für Abwicklung von Unternehmungen (NAGU). De destijds risicobewuste banken waren terughoudend om hypotheccaire leningen aan de kopers te verstrekken, waardoor de verkoop traag verliep.²⁵

Medewerking aan het formaliseren van onrecht is het zwaarst denkbare notariële vergrijp. Welke mogelijkheden had de notaris om zijn medewerking hieraan te weigeren? De regels op grond waarvan notarissen hun functie uitoefenden waren vastgelegd in de Wet op het Notarisambt van 9 juli 1842, die ten tijde van de bezetting dus al honderd jaar van

18 Gerard Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1999) 171-172.

19 Ibidem, 201.

20 Gerard Aalders, *Berooid. De beroofde Nederlandse joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam 2001) 372.

21 *Notariaat in de branding. Jaarverslag 1947 van de Ring van Notarissen Amsterdam* (Amsterdam 1948) 1.

22 Kor Meijer, *E 100 de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed* (Rotterdam 2008) 56. Deze dissertatie is door C.J.H. Jansen gereценseerd in *WPNR* 140 (2009) 6816; 837-839.

23 Meijer, *E 100*, 101-106.

24 Tevens beperkte zakelijke rechten op deze goederen.

25 Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*, 150.

kracht was.²⁶ Volgens de wet mocht een notaris in bepaalde gevallen zijn dienstverlening weigeren.²⁷ Hij was dit *verplicht* als het resultaat van zijn handelen, de akte, strijdig was met de openbare orde of de goede zeden, maar ook als één van de betrokken partijen niet bij zijn of haar verstand was.²⁸ Hetzelfde gold als de eer en waardigheid van het notarisambt in het geding dreigden te komen.²⁹ De bedoeling van de wet was om te voorkomen dat de notaris aan de totstandkoming van onrecht zou meewerken, maar de wet bood geen duidelijk antwoord voor de situatie tijdens de bezetting: een vreemde macht die een deel van de burgers op racistische gronden onrechtte en daarbij bewust intimidatie en terreur inzette.

De notarissen, die voor de bezetting waren benoemd, hadden gehoorzaamheid aan de Grondwet, eerbied voor de rechterlijke autoriteiten en trouw aan de Kroon gezworen. Notarissen dienden hun ambt eerlijk, onpartijdig en nauwkeurig uit te oefenen; de inhoud van de akten dienden zij geheim te houden.³⁰ Dit vormde de kwintessens van de notariële beroepsethiek en juist die kern werd geschonden tijdens de bezetting. De controle op het notariaat werd in die periode uitgeoefend door de Kamers van Toezicht op de Notarissen en Candidaat-notarissen, die een onderdeel vormden van de arrondissementsrechtbanken.³¹ Maar ook deze instanties hielden zich tijdens de bezetting afzijdig van het ontstane onrecht.

26 J.C.H. Melis, *De Notariswet* (Zwolle 1939) 48.

27 *Ibidem*, 192-193.

28 *Ibidem*, 198.

29 *Ibidem*, 202.

30 *Ibidem*, 53.

31 Deze Kamers waren verbonden aan de rechtbank in het arrondissement, waarin de vestigingsplaats (standplaats) van de notaris was gevestigd. De president van de arrondissementsrechtbank fungeerde als voorzitter. Twee leden (rechtshouders) werden benoemd door de minister van Justitie; het notariaat wees twee notarisleden aan. Melis, *De Notariswet*, 522.

32 Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: archieven betreffende Zuiveringsaangelegenheden (excl. de politiezuivering), (1936) 1944-1959 en het archief van het Hoge College voor de Rechterlijke Macht, 1945-1947, nummer toegang 2.09.68, inventarisnummer 150, Nr. 900 A 85; brief 29 december 1945 van notaris Swane aan de Comm. van Advies voor de zuivering van Notarissen in het Arrondissement Utrecht.

33 *Ibidem*, brief notaris Swane.

34 *Ibidem*.

35 *Ibidem*, formulier van notaris P. de Jong te Utrecht. Zie ook het formulier van notaris Maris.

36 *Ibidem*, nr. 1050 GN, brief 8 december 1942 aan notaris P.J. H. Brouwers te Heerlen. Zie hierover ook: Derk Venema en Lenie de Groot-van Leeuwen, *Onder de huidige omstandigheden. De Hoge Raad en het Toetsingsarrest 1942* (Den Haag 2008).

37 Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*, 55.

38 NL-HaNA, Justitie/Zuiveringsaangelegenheden, 2.09.68, inv.nr. 150, formulier notaris Römer, Baarn.

39 *Ibidem*, formulier notaris Lijdsman (onder F3).

Veilingen en transporten van joods onroerend goed

De dubieuze herkomst van ANBO-panden was bij het notariaat bekend. Veilingopdrachten kwamen eerst bij de notaris terecht die het vorige transport had verzorgd. Hij kon weigeren of proberen de veiling te laten mislukken, door de minimum gunningsprijs zo hoog mogelijk te stellen en belangstellenden te waarschuwen. Een Utrechtse notaris wist zo de veiling van negen panden te traineren.³² Terwijl gewone gegadigden zich terugtrokken, roken koopjesjagers met minder scrupules juist hun kans. Maar de geboden bedragen waren te laag en de panden werden niet gegund. Sommige gegadigden klaagden bij de Sicherheitsdienst (SD), die oordeelde dat de notaris de veiling had gesaboteerd. Er volgde geen sanctie en deze notaris werd niet meer door de ANBO benaderd.³³

Soms kwam de koper terug op de transactie nadat de notaris hem op de herkomst van het pand had gewezen waarop het contract met instemming van de beheerder kon worden ontbonden.³⁴ Soms voelden huurders zich gedwongen om het pand van de voormalige joodse huurbaas te kopen, omdat anders uitzetting dreigde, waarna het pand alsnog zou worden geveild. Een notaris kon de gegadigden wijzen op de bezwaren die aan de koop kleefden. De beslissing lag dan bij de aspirant-koper.³⁵

Een aantal notarissen wendde zich tot het bestuur van de ring of het Hoofdbestuur. In december 1942 nam de Broederschap het standpunt in, dat 'overeenkomstig het arrest van den Hoogen Raad de door u bedoelde verkopen rechtsgelding hebben', maar dat de notaris de koper wel moest informeren over de joodse herkomst.³⁶ In het Toetsingsarrest van 1942 stelde de Hoge Raad dat de verordeningen 'onder de huidige omstandigheden' als Nederlandse wetgeving golden.³⁷ Desondanks twijfelde een Baarnse notaris en hield ruggespraak, maar de ring Utrecht en de ring Amsterdam raadden weigering af, waarna hij de akte passeerde.³⁸ Een Utrechtse notaris schreef na de oorlog, dat noch door de Kamer van Toezicht, noch door het Hoofdbestuur, noch door het Ringbestuur ooit werd geadviseerd om te weigeren.³⁹ Soms oefende de ANBO druk uit op de notaris of er werd een klacht ingediend bij de SD, maar weigerende

notarissen werden niet aangepakt. Men koos de volgende keer een notaris die wèl wilde meewerken en die waren er genoeg.⁴⁰

Bepaalde kantoren verzorgden veel overdrachten van voormalig joods onroerend goed. Vooral NSB-notarissen wilden dit werk aannemen, maar soms lag het gecompliceerder. Bij een notariskantoor in Utrecht werkten twee NSB-leden als kandidaat. Nadat notaris Ter Horst in maart 1943 wegens 'sabotage' door de SD was gearresteerd⁴¹ en tot het eind van de oorlog gevangen bleef,⁴² hadden de beide NSB-kandidaat-notarissen vrij spel als waarnemers van de notaris. Zij verwerkten veel joodse en aan de NSB gerelateerde transporten. Een andere kandidaat op het kantoor was lid van het verzet. Er werden in totaal 41 joodse transporten verleden, ter waarde van f532.000. Een 'zwaar' geval was de Arnhemse notaris Roscam Abbing (1882-1951) die op grote schaal 'jodentransporten' had gepasseerd. Zijn opvolger, die 1 januari 1943 aantrad, kon of wilde hiermee niet breken.⁴³

De Utrechtse notaris Simons (1880-1947) werd door de NSB per brief van 8 mei ('Bloeimaand') 1941 voor zijn gift van f100 bedankt. De Politieke Opsporingsdienst, die door het Militair Gezag ingesteld was om onderzoek te doen naar collaborateurs, stelde in 1946 dat de notaris veel akten voor de NSB en gelieerde organisaties had verleden 'wjl hij daartoe door de NSB en diens nevenorganisaties was uitverkoren.'⁴⁴ De notaris zag dit in 1946 anders:

In 1933 zijn ten overstaan van mij verleden de Statuten van de N.S.B., waarschijnlijk omdat ik Mussert en diens raadsman kende en omdat er geen N.S.B.-notaris in Utrecht was tot wien zij zich wel konden wenden. Ik acht het niet onwaarschijnlijk, dat sommigen, door dat ik die acte gepasseerd heb, gedacht hebben, dat ik het op eenigerlei wijze met die richting eens was. Dat is echter niet het geval en is ook nooit het geval geweest. Aan deze, door mij niet gewenschte relatie is het misschien ook te wijten, dat de meeste der hiervoor gemelde acten aan mij werden opgedragen door N.S.B.-ers en dito instellingen. Want alle hiervoor genoemde koopers, geldgevers en hypotheekgevers zijn N.S.B.-ers [...].⁴⁵

De notaris betreurde dat de vragen 'éenzijdig' waren gesteld. Hij kreeg de gelegenheid om zelf ontslag aan te vragen en nam ontslag per

1 januari 1948. Zuiveringsmaatregelen tegen hem zijn niet genomen.

Sommige notarissen kozen voor een meer gewetensvolle oplossing. In Mijdrecht werden twee panden met instemming van de joodse eigenaar verkocht. De notaris zorgde dat zijn honorarium ten goede kwam aan joodse onderduikers. Na de oorlog werd de transactie in het kader van rechtsherstel teruggedraaid.⁴⁶

Na de oorlog konden slechts 14 van de 46 notariskantoren in de ring Utrecht op de daartoe rondgezonden formulieren aangeven, dat zij geen enkel joods transport hadden verzorgd.⁴⁷ De schaal van de notariële medewerking was groot. Zij kwam tot stand door een complex samenspel van factoren. De houding van de notaris of zijn kandidaten speelde daarbij zeker een rol en bovendien was de verlokking van het financiële gewin moeilijk te weerstaan. De bezetting had breuklijnen in de samenleving veroorzaakt, die soms dwars door de notariskantoren liepen.

Het kwade geweten: de Bijzondere Rechtspraak en de zuivering

Na de bevrijding moesten burgers, overheidsfunctionarissen en vertegenwoordigers van het bedrijfsleven zich verantwoorden voor hun houding tijdens de bezetting. In bevrijd gebied werd het bestuur uitgeoefend op grond van het Besluit op de Bijzonder Staat van Beleg door het Militair Gezag (MG). Dit besluit was het juridische raamwerk dat het openbare leven tussen 14 september 1944 en 4 maart 1946 regelde.⁴⁸ Het MG richtte in overleg met de burgerlijke autoriteiten en met vertegenwoordigers van de illegaliteit

40 Zie het formulier, dat notarissen in het kader van de restitutieregeling moesten invullen, onder F 3: 'aan de leden der commissie zijn geen gevallen bekend [...] waarin ondanks pogingen om van de opdracht verschoond te blijven, tot aanvaarding daarvan gedwongen werd', NL-HaNA, Justitie-/Zuiveringsaangelegenheden, 2.09.68, inv.nr. 150, Nr. 900 BM, bijlage bij de brief van J.C. Tenkink, 12 december 1946.

41 Hij was lid van de sabotagegroep van W.I. Pahud de Mortanges, L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* VI, 1e helft (Den Haag 1975) 154 en 164.

42 De notaris werd in de Utrechtse gevangenis (Gansstraat) vastgezet en via Haaren naar Vught overgebracht. Hij overleefde Dachau. Archief Informatiebureau Nederlandse Rode Kruis, dossier EU 58.191.

43 NL-HaNA, Justitie-/Zuiveringsaangelegenheden, 2.09.68, inv.nr. 150, Nr. 900 A 62: brief 6 maart 1948 BdN aan MwJ (Minister van Justitie).

44 *Ibidem*, nr. 900 A 85: verslag 5 november 1945 POD Utrecht, bijlage.

45 *Ibidem*, bijlage.

46 *Ibidem*, formulier notaris Van der Heijden, Mijdrecht.

47 *Ibidem*, formulieren Ring Utrecht.

48 Afwikkelingsbureau Militair Gezag (AMG), *Overzicht der werkzaamheden van het militair gezag gedurende de bijzondere staat van beleg* (Den Haag 1947), 1.

Zwart-witfoto van notaris Jan Geert van Russen. Functionarissen die openlijk pro-Duits waren, zoals de Groningse notaris Van Russen werden na de bevrijding gestaakt in de uitoefening van het ambt en na afronding van het onderzoek afgezet.

Bron: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, beeldbank WO2

zuiveringsadviescommissies op.⁴⁹ Deze verstrekten adviezen aan de minister, die de eindbeslissing nam. Artikel 1 van het Zuiveringsbesluit 1944 stelde dat alle personen met een openbare functie gezuiverd moesten worden.⁵⁰ In afwachting van het definitieve besluit konden men met (voorlopig) behoud van salaris worden 'gestaakt' in de uitoefening van het ambt. Bij schorsing werd het salaris niet meer uitgekeerd. Terwijl een gestaakte ambtenaar voorlopig nog salaris ontving, raakte een gestaakte notaris, die immers voor eigen risico praktijk

voerde, brodeloos. Staking werd daarom door notarissen als straf ervaren, zeker als de definitieve beslissing lang op zich liet wachten.

De historicus Schöffner onderscheidt drie fasen in de zuivering. De 'wilde' fase ging medio 1945 over in de 'ordelijke fase' en ten slotte de fase van de 'tegenzin en het kwade geweten'.⁵¹ In de zomer van 1945 trachtte minister van Justitie mr. H.A.M.T. Kolfshoten (KVP) orde te scheppen door het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging (DGBR) op te richten. Hij voorzag overbelasting van het justitiële systeem en zware kritiek op het vervolgingsbeleid. Een tijdelijke instelling als het DGBR kon als bliksemafleider voor Justitie fungeren.⁵² Er werden vijf Bijzondere Gerechtshoven ingesteld met als beroepsorgaan de Bijzondere Raad van Cassatie.⁵³ De hoogste vertegenwoordiger van het Openbaar Ministerie was de procureur-fiscaal (openbare aanklager), die niet alleen besliste bij welke instantie een zaak primair aanhangig werd gemaakt (het Bijzonder Gerechtshof, het tribunaal of de zuiveringsraad) maar ook of er zou worden overgegaan tot buitengerechtelijke afdoening (transactiebevoegdheid). Economische collaborateurs konden door de procureur-fiscaal worden verplicht binnen een bepaalde termijn een bedrag te betalen om verdere vervolging af te kopen. Dit bedrag was niet aan een maximum gebonden.⁵⁴ Zware gevallen van collaboratie kwamen voor het Bijzonder Gerechtshof. De zwaarste sanctie was de doodstraf. Het harde vervolgingsbeleid van de Haagse procureur-fiscaal mr. J. Zaaijer (1903-1988) sloot aan bij de onverzoenlijke lijn van het voormalige verzet.⁵⁵

Behalve de vijf Bijzondere Gerechtshoven werden er 120 tribunalen ingesteld, die elk bestonden uit één voorzitter (een jurist) en twee burgers zonder speciale juridische kennis. Tribunalen kenden geen openbaar ministerie, de secretaris stelde de dagvaardingen op en beklagden hadden recht op bijstand door een advocaat.⁵⁶ Tribunalen konden maatregelen opleggen aan Nederlanders die hulp of steun hadden verleend aan de vijand of diens handlangers, die lid waren geweest van de NSB (of een daaraan gelieerde organisatie), die voordeel getrokken hadden uit de maatregelen van de bezetter of uit de door de oorlog of de bezetting geschapen omstandigheden (economische collaboratie). Ook personen die geen gevolg hadden gegeven aan

49 Ibidem, 101.

50 Ibidem, 100.

51 Aangehaald in: P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig* (Amsterdam 2005) 126.

52 Joggli Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003) 156.

53 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 168.

54 Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, 189-190.

55 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 167.

56 A.D. Belinfante, *In plaats van bijltjesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978) 90-92.

door de Nederlandse regering te Londen in verband met de oorlog uitgevaardigde wettelijke maatregelen konden worden vervolgd. De tribunalen konden uitspraken doen waarbij maatregelen werden opgelegd: internering (maximaal 10 jaar), ontzegging van het actief en passief kiesrecht en verbeurdverklaring van (een deel van) het vermogen.⁵⁷ Ondanks de administratiefrechtelijke vorm had de bijzondere rechtspleging dus een onmiskenbaar strafrechtelijk karakter.⁵⁸

De zuiveringsraden voor het bedrijfsleven, die op grond van het Besluit Zuivering Bedrijfsleven waren opgericht, richtten zich in het begin op de 'lichte' gevallen. De leiding was in handen van vooraanstaande juristen, die vaak werkzaam waren in de bedrijfstak, waarover zij moesten oordelen.⁵⁹ Het toezicht op het notariaat werd voor, tijdens en ook na de bezetting uitgeoefend door de Kamers van Toezicht. Die konden – achteraf – op drie manieren tuchtrechtelijk reageren: berisping (niet openbaar) en berisping met waarschuwing voor zwaardere vergrijpen. Het zwaarste middel was om de notaris bij het Gerechtshof voor te dragen tot afzetting. Schorsing maakte toen nog geen onderdeel uit van de maatregelen.⁶⁰ Voor de naoorlogse zuivering werden er aan de Kamers speciale commissies toegevoegd. De berisping was niet openbaar, maar kon bij voor zwaardere vergrijpen in de *Staatscourant* worden gepubliceerd.

In de praktijk dienden zich al snel problemen aan. Moesten notarissen die veel 'joden-transporten' hadden verzorgd, harder worden aangepakt dan zij die er slechts enkele hadden gepasseerd? En wat moest er gebeuren met de inkomsten die notarissen met dergelijke aktes hadden verworven? Er ontstond een worsteling tussen de Broederschap, de minister van Justitie, de procureurs-fiscaal en de notariële zuiveringscommissies.

Schuld en boete

Over de principiële vraag hoe de houding van de meewerkende notarissen te beoordelen was, was het standpunt van de Broederschap helder:

*Het Hoofdbestuur ziet het maken van transporten van onroerende goederen van Joden, van ontbonden vereenigingen en dergelijke niet als op zich zelve afkeurenswaardig.*⁶¹

Het Hoofdbestuur stelde dat notariële weigering zou hebben geleid tot Duitse represailles. Massale onderduik van het notariaat zou niet in het algemeen belang geweest zijn, terwijl de gelegenheid daartoe ontbrak. Het notariaat had geen sleutelrol gespeeld bij de ontrecting:

*De Joden enz. werden uit het genot van hun onroerend goed gestooten geheel los van het notarieel transport. Het notarieel transport kon op zichzelf geen afdoend bezwaar met zich meebrengen. Immers, zodra de Duitschers hier verdreven zouden zijn, [...], konden de onroerende goederen weder ten name der vroegere rechtmatige eigenaren worden gesteld [...] Er is wel eens de opmerking gemaakt, dat bedoelde transporten toch in wezen transporten van gestolen goederen betroffen, doch men kan daartegenover stellen, dat een onroerend goed niet gestolen kan worden.*⁶²

Het Hoofdbestuur stelde dat de toevoer van joodse transportaktes naar een bepaald kantoor van 'louter toeval' afhankelijk was.⁶³ Moest het genoten honorarium worden afgestaan, zoals het voorstel van de minister luidde? Nee, dit zou alleen moeten gelden voor notarissen, die zich door hun houding en gedragingen als NSB'er tegen het nationaal belang hadden gekeerd. Dat waren enkele reeds uit het ambt verwijderde notarissen, het notariaat als zodanig trof geen blaam. Een dwingende restitutiemaatregel impliceerde de veroordeling van alle notarissen. Het Hoofdbestuur meende dat iedere notaris zelf diende te bepalen óf en hoeveel hij zou restitueren, zonder sanctie bij weigering.

*[...] naar het oordeel van het hoofdbestuur [kan] in het oog gehouden worden dat ook de zachtste maatregel, een berisping, reeds van zeer ernstigen aard is en door de betrokkenen zeer zwaar zal worden gevoeld.*⁶⁴

57 Ibidem, 472.

58 Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, 221.

59 Ibidem, 226-228.

60 Melis, *De Notariswet*, 532.

61 NL-HaNA, Ministerie van Justitie: archieven betreffende Zuiveringsaangelegenheden (excl. de politiezuiivering), (1936) 1944-1959 en het archief van het Hoge College voor de Rechterlijke Macht, 1945-1947, nr. 2.09.68, inventarisnummer 150. Brief van mr. dr. Libourel, 16 februari 1946, eerste blad.

62 Ibidem.

63 Ibidem, tweede blad.

64 Ibidem, derde blad.

Kortom: geen sancties en we gaan over tot de orde van de dag.

Maar daarmee was de kous niet af. De Zuiveringscommissie voor Rotterdam en Dordrecht oordeelde dat een berisping voor medewerking aan grote aantallen 'joodse transporten' een te geringe sanctie was. Weigerende notarissen waren niet door de bezetter bestraft. De commissie stelde dat het financieel voordeel dat door het onrecht was genoten, diende te worden afgestaan.⁶⁵

De minister van Justitie reageerde op 11 juni 1946 op het standpunt van de Broederschap:

*Uw standpunt kan mij maar matig bekoren, omdat het onvoldoende rekening houdt met de dikwerf vernomen en ook door mij gedeelde opvatting, dat er op het Nederlandse notariaat deze blaam is komen te rusten, dat het uit door den bezetter gepleegd apert onrecht tegenover landgenoten financieel voordeel genoten heeft.*⁶⁶

De minister stelde dat het notariaat ermee was gediend om zijn aanzien in de maatschappij te herwinnen. Zijn vaststelling, dat geen enkele notaris voor dienstweigerings door de bezetter was vervolgd, werd door het Hoofdbestuur niet weerlegd. De minister gaf aan dat hoe dan ook moest worden voorkomen dat de tribunalen en de Bijzondere Gerechtshoven notarissen wegens economische collaboratie gingen berechten. Ter compensatie van het notariële leed mocht het honorarium onder aftrek van kantoorkosten worden afgestaan. De minister meende dat het notariaat alleen van de blaam gezuiverd kon worden als de Broederschap haar leden met klem voorstelde het honorarium af te staan, zodat er geen *wettelijke maatregel* hoefde te volgen.

Maar het Hoofdbestuur zette zijn hakken in het zand en hield vol dat de keuze aan de individuele notaris moest worden overgelaten. De ergernis op het ministerie groeide, blijkens een notitie van 15 mei 1946 van mr. E.A.M. Lamers, de directeur van de 8^e afdeling die de zuivering van het notariaat coördineerde.

*Ik heb een enigszins rigoureuze vorm gekozen in mijn concept aan de Broederschap, omdat mij dit noodig leek nu van die zijde niet te veel te verwachten viel. 1^e) vanwege de weinig krachtige leiding die er in bezettingstijd van het Hoofdbestuur uitging en 2^e) meer speciaal omdat de Broederschap in zijn brief van 16 februari 1946 te kennen had gegeven: "dat er geen grond kan zijn op een of andere wijze dwingend of in moreelen zin voor te schrijven, dat alle notarissen de honoraria van dergelijke transporten zouden restitueren. Een dergelijk voorschrift zou gelijk staan met een veroordeling van het maken van dergelijke transporten in het algemeen."*⁶⁷

Het Hoofdbestuur betwijfelde of de kwestie wel 'belangrijk genoeg' was.⁶⁸ De minister was het hiermee absoluut oneens: de zaak bezoelede het aanzien van het gehele notariaat. Het Nijmeegse tribunaal had al diverse klachten over notarissen ontvangen. In Rotterdam en Leeuwarden was er onrust over het notariaat. De druk op het ministerie vanuit het land nam toe, terwijl het Hoofdbestuur de kwestie trachtte te bagatelliseren. Het ministerie adviseerde de tribunalen te wachten op nadere instructies, want vervolging moest *in het algemeen belang* worden voorkomen.⁶⁹ Zou een aanzienlijk deel van het notariaat worden aangeklaagd, dan ontstond er een groot probleem: het latere rechtsherstel moest immers door de beroepsgroep zelf worden uitgevoerd. En daarom meende Tenkink – die na de bevrijding in zijn oude functie als secretaris-generaal op het ministerie van Justitie was benoemd – dat de kwestie buiten het strafrecht viel én buiten de bijzondere rechtspraak diende te worden gehouden.

*Zou het, om de zaak niet dodelijk scherp te stellen - naar een geheel vrijwillige oplossing moet toch worden gestreefd – niet aanbeveling verdienen dat U begint met een mondeling onderhoud met het Hoofdbestuur? Er kan dan worden gezien in hoeverre en op welk moment het zware geschut in actie moet worden gebracht.*⁷⁰

Op 21 juni 1946 kwam het Hoofdbestuur op audiëntie bij de minister, Tenkink en Lamers. De minister noemde de medewerking aan het onteigenen van joods bezit een 'grof onrecht'. Het was 'beneden de waardigheid van

65 Ibidem, brief 4 april 1946 van de Zuiveringscommissie v.d. Notarissen te Rotterdam en Dordrecht aan de MvJ.

66 Ibidem, brief 11 juni 1946 van de MvJ aan de BdN.

67 Ibidem.

68 Ibidem, nr. 900 A 85: notitie van mr. Lamers, 25 mei 1946.

69 Ibidem, handgeschreven notitie mr. Lamers, 17 juni 1946.

70 Ibidem, handgeschreven notitie Kabinet Bureau D van 26 mei 1946.

het notariaat om te verdienen aan het medewerking verlenen aan een onrechtmatige daad' en 'sommige tribunalen (zoals Nijmegen) meenden, dat *elk* passeren van akten van jodentransporten als collaboratie moest worden beschouwd.' De houding van de notarissen om eerst tegen te stribbelen, maar dan toch maar te passeren, ondervond bij velen kritiek: ook bij 'rustige mensen, die geen zuiveringsfanatici zijn'.

*De Broederschap wil gaarne van de zuivering af zijn én zich er niet mee inlaten. Dat lukt haar echter niet door stil te zitten. Zij zal er voor komen te staan, als degenen die vervolgd worden, op de Broederschap een beroep gaan doen. Dan komt de Broederschap die het passeren der akten niet ontraden heeft, en zich over het honorarium niet uitgelaten heeft er middenin te zitten.*⁷¹

De ernstige gevallen moesten gestraft worden en er mochten geen 'lichte' gevallen overblijven. Een berispte notaris was een contradictie, hij moest onbesproken zijn. Aan onrecht mocht niet worden verdiend en de daaruit door het notariaat genoten inkomsten moesten worden afgestaan. Maar volgens het Hoofdbestuur stond terugbetaling gelijk aan een *mea culpa*. Men had verwacht, dat na de oorlog het onteigende onroerend goed simpelweg weer op naam van de joodse eigenaren zou worden gesteld. De kopers hadden de honoraria betaald, niet de onteigende joden. Notarissen hadden gehandeld in de geest van de Aanwijzingen van de Regering in Londen door op hun post te blijven. Voorts noemde de voorzitter nog een praktisch bezwaar: veel notarissen waren niet in staat terug te betalen.

Uiteindelijk deelde de minister mee dat hij ernstig overwoog om de door het onrecht verdiende gelden als onoorbare vermogensaanwas (oorlogswinst!) fiscaal te belasten. Als de kwestie fiscaal geregeld werd, was de rol van de Broederschap uitgespeeld. En zo ging men uit elkaar. Het zware geschut stond in stelling: er lag een voorstel klaar voor de Wet op de Vermogensaanwasbelasting waarmee kon worden bereikt dat van al hetgeen tijdens de bezetting op onoorbare wijze was verkregen, 'niets of nagenoeg niets werd behouden.'⁷²

Op 5 juli 1946 schreef de Broederschap aan de minister, dat zij toch aan zijn voorstel zou meewerken. Het zware geschut leek effec-

tief, maar er werd toch weer een voorbehoud gemaakt: 'De Broederschap kan echter slechts de leden adviezen geven en hen niet tot naleving dwingen.' Het voorstel werd in augustus 1946 aan de ringbesturen voorgelegd. Daarna verzocht de Broederschap om overleg met de minister om de uitvoering te bespreken.⁷³ Sinds mei 1946 was Kolfschoten demissionair. Hij werd in juli door zijn partijgenoot J.H. van Maarseveen opgevolgd.⁷⁴

Vrijwilligheid of vrijblijvendheid?

Nieuw overleg vond plaats op 29 augustus 1946 op het ministerie van Justitie. Aanwezig waren de nieuwe minister, de directeur van de 8^e afdeling Lamers, de voorzitter van de Broederschap Libourel, vice-voorzitter notaris F.H. Charbon en de Utrechtse notaris Swane. De minister stelde dat *alle* gevallen van notarissen die het vastgestelde bedrag niet of niet geheel wilden afstaan aan de minister zelf ter beoordeling dienden te worden voorgelegd. Eén van de aanwezige leden van het Hoofdbestuur was gekant tegen de restitutieregeling (niet bekend is wie).⁷⁵ Maar men zegde toe de restitutieregeling met een positief advies aan de leden voor te leggen.

Het Hoofdbestuur stelde voor om de terugstorting van de honoraria over de ANBO-overdrachten (verminderd met de kantoorkosten) op 'vrijwillige' basis te laten gebeuren. De opbrengst zou naar een door het Hoofdbestuur en de minister vastgesteld maatschappelijk doel gaan, terwijl de notarisingen de regeling moesten uitvoeren. Als laatste onderwerp van de bijeenkomst werd de vraag besproken of dit vrijwillig teruggestorte bedrag in aanmerking mocht komen voor aftrek bij de vermogensbelasting. De minister zegde toe dit voor te leggen aan zijn collega van Financiën, Liefstinck. Deze doorgaans bepaald

71 Ibidem 'beknopt verslag van het onderhoud van den Voorzitter en den Secretaris met den Minister van Justitie over de zuivering van het Notariaat' ongedateerd.

72 Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, 273.

73 NL-HaNA, Justitie/Zuiveringsaangelegenheden, 2.09.68, inv.nr. 150, brief 5 juli 1946 aan de MvI.

74 M.D. Bogaarts, 'Maarseveen, Johannes Hendrikus van (1894-1951)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/maarseveen> [04-06-2008] geraadpleegd 25 augustus 2009.

75 NL-HaNA, Justitie/Zuiveringsaangelegenheden, 2.09.68, inv.nr. 150, verslag bijeenkomst 24 augustus 1946.

Zwart-witfoto van minister J.H. van Maarseveen.

Van Maarseveen was in het kabinet-Beel I (1946-1948) minister van Justitie en minister van Justitie *ad interim* van 15 mei 1950 tot 10 juli 1950 (kabinet-Drees I).

Bron: ANP Historisch Archief

niet vrijgeveige minister ging hiermee begin 1947 akkoord.⁷⁶

Op 11 september 1946 spraken de procureurs-fiscaal conform de ministeriële richtlijnen af om notarissen, die hun medewerking hadden verleend aan het verlijden van akten van transporten van joods onroerend goed en van ontbonden verenigingen, niet strafrechtelijk te vervolgen indien de medewerking van de notaris louter 'lijdelijk' was geweest én er van bevordering van de bezettersmaatregelen geen sprake was.⁷⁷ De notarissen die NSB-lid dan wel anderszins *deutschfreundlich* waren geweest of die zich daadwerkelijk aan collaboratie schuldig hadden gemaakt zouden wél worden vervolgd. Dat waren er amper twintig en daarmee leek het probleem voor het notariaat en de minister opgelost.

Enkele weken later krabbelde het Hoofdbestuur terug: 'Bij nadere overweging zijn tegen dit denkbeeld bij het Dagelijks Bestuur zeer ernstige bezwaren gerezen': het was in strijd met het beoogde 'vrijwillige karakter' van de regeling. Bovendien: 'Uw ambts-

voorganger heeft uitdrukkelijk te kennen gegeven, dat elke gedachte aan dwang hem vreemd was en *het denkbeeld uitsluitend door het belang van het notariaat was ingegeven*'.⁷⁸

Na deze laatste demarche van het Hoofdbestuur werd de regeling eind 1946 met instemming van alle notariële ringen – dus toch nog 'vrijwillig' – ingevoerd. De scherpste financiële kantjes waren weggeslepen en dat zal het enthousiasme voor de regeling van de notariële broeders zeker hebben bevorderd.

Eind december 1946 wendde de Zuiveringsadviescommissie van de Kamer van Toezicht te Rotterdam zich tot de minister, omdat de procureur-fiscaal mr J. Zaaier de dossiers van 26 personen waaronder zeven notarissen, betrokken bij 'jodentransporten en hypotheek' bij het tribunaal had aangebracht.⁷⁹

*Het komt de Commissie nog steeds – en na verloop van een jaar sterker dan te voren – voor, dat naast de door haar voorgestelde maatregelen, waaraan blijkens uw circulaire althans ten deele en wel wat de financiële zijde van de zaak betreft, gevolg zal worden gegeven, dat een in het openbaar terechtstaan van Notarissen voor een Tribunaal ter zake van dezelfde feiten niet alleen [niet] noodzakelijk, maar zelfs ongewenscht is. Hier dreigt in feite een "bis in idem", dat o.i. vermeden moet worden.*⁸⁰

76 Ibidem, nr. 900 A9; brief 21 januari 1947 van de Minister van Financiën aan de MvJ 9 januari 1947.

77 Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, 437. Conform de richtlijnen van de MvJ, bijlage bij notulen 14e vergadering van Procureurs-Fiscaal d.d. 11 september 1946.

78 Ibidem, brief 26 september 1946 aan de MvJ. Cursivering door de auteur.

79 NL-HaNA, Justitie/Zuiveringsaangelegenheden, 2.09.68, inv. nr. 150, brief 17 december 1946 van de Zuiveringsadviescommissie te Rotterdam aan de MvJ.

Het rechtsbeginsel 'ne bis in idem' houdt in dat een verdachte slechts één keer voor een strafbaar feit mag worden vervolgd. Maar werd het principe hier terecht aangehaald? Er was geen sprake van vervolging noch van veroordeling, maar van een 'vrijwillige' terugbetaling van genoten honorarium. Dat de notarissen het wél als een straf zagen, is een kwestie van perceptie. Bovendien staan tuchtrecht en strafrecht naast elkaar. Een notariële misdraging kan tot een tuchtrechtprocedure leiden, maar ook tot een civielrechtelijke of zelfs een strafrechtelijke procedure. Het 'ne bis in idem'-principe is dus niet van toepassing, maar werd toch ten gunste van het notariaat aangevoerd.

Op 23 december 1946 ging er een brief van de minister uit naar de Directeur-Generaal voor Bijzondere Rechtspleging, mr. B.I.A.A. Ter Veer. Daarin werd geconstateerd dat de richtlijnen voor de vervolging van notarissen niet werden nageleefd. De minister verzocht Ter Veer om de procureurs-fiscaal schriftelijk van die richtlijnen op de hoogte te stellen. Ter Veer wist dat enkele notarissen in Rotterdam vervolgd werden, omdat mr. J. Zaaijer meende dat de medewerking aan meer dan tweehonderd joodse transportakten duidde op een zware vorm van collaboratie. Ambtelijke zuivering was hiervoor een te licht middel, het tribunaal moest over de kwestie oordelen.⁸¹

Op 15 januari 1947 vergaderden de procureurs-fiscaal. In alle hofressorten werd het uitgangspunt gehuldigd dat medewerking aan joodse transporten op zich geen grond tot vervolging was, maar dat een notaris die op meer dan normale wijze geheel vrijwillig aan de onteigening had meegewerkt moest worden vervolgd. Ministeriële richtlijnen dienden in het algemeen opgevolgd te worden, maar de procureurs-fiscaal meenden dat zij in bijzondere gevallen daarvan konden afwijken.⁸²

Eind september 1947 richtte mr. J. Zaaijer, de procureur-fiscaal bij het Haagse Bijzonder Gerechtshof, zich per brief tot de minister. De verhouding tussen beiden was al slecht. In zijn requisitoir in de strafzaak tegen Carel Piek, de pro-Duitse voormalig directeur van de Winterhulp en het Nederlandse Rode Kruis, had hij felle kritiek uitgeoefend op het gratiebeleid van de minister inzake de doodstraf. 'Ik mag niet de illusie wekken van een gestrengheid, waarvan ik weet dat die niet bestaat'. En ook: 'In Nederland wordt nog wel recht ge-

Zwart-witfoto van mr. J. Zaaijer in zijn hoedanigheid van procureur-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof te 's-Gravenhage.

Bron: collectie Jogli Meihuizen

sproken, doch geen recht gedaan'. De minister berispte Zaaijer officieel.⁸³

Zaaijer verwijst in de brief naar de ministeriële richtlijnen. Medewerking aan de 'joden-transporten' is op zich geen grond voor vervolging, maar: 'Luidende: 4. Onverlet laat zulks natuurlijk de vervolging van notarissen, die zich aan daadwerkelijke collaboratie schuldig hebben gemaakt.'⁸⁴ Enkele Rotterdamse notarissen zijn verwezen naar het tribunaal, omdat zij *systematisch* hadden meegewerkt aan de vervreemding van joodse eigendommen via een ANBO-bijkantoor. Zaaijer vervolgt: 'Van de zijde der notarissen is toen blijkbaar alarm geslagen' en verwijst naar de notulen van de vergadering van 15 januari 1947:

80 Ibidem.

81 NL-HaNA, Justitie/Zuiveringsaangelegenheden: 2.09.68, inv. nr. 150, brief 31 december 1946 van mr. B.I.A.A. Ter Veer.

82 Ibidem: brief 20 januari 1947 van de DGBR Ter Veer aan de MWJ.

83 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 551.

Te Rotterdam zijn notarissen geweest die niet een enkele maal gedwongen deze transporten hebben verricht, doch honderden overdrachtsacten van Joodsche onroerende goederen hebben verleden [...], aanstaande kopers werden niet ingelicht over de herkomst [...]. In gevallen als hierboven geschetst is vervolging op zijn plaats. Dit klemt temeer omdat de bij dezelfde transacties betrokken makelaars eveneens zullen worden vervolgd.⁸⁵

Toen de zaken in september niet door het Tribunaal werden behandeld, deed de immer alerte Zaaier navraag in Rotterdam. De dagvaardingen bleken ingetrokken 'op last rechtstreeks van de Minister.'⁸⁶ Een opmerkelijke gang van zaken. Zaaier had de dossiers tegen de notarissen met fiat-behandeling (de *definitieve* beslissing tot vervolging) afgegeven aan het Tribunaal Rotterdam: 'Aan het Tribunaal is de bevoegdheid om zaken te seponeren ont-nomen zodat formeel, als ik het fiat-behandeling eenmaal verleend heb, de behandeling ook voortgang moet vinden.' Zaaier had grote bezwaren tegen de immuniteit voor notarissen:

Materieel wordt er van de zijde der notarissen blijkbaar alles op gezet, de Justitie uit te schakelen [...] Het is aan Uwe Excellentie bekend, dat ik speciaal voor de collaboratie berechting beperking noodzakelijk acht in die zin, dat men zich verder tot het belangrijkste zal moeten bepalen. Iets geheel anders zou echter een stelsel zijn dat meebrengt dat – in mijn ambtsgebied – bepaalde personen, in casu notarissen – met een bijzondere maatstaf worden gemeten bij de beslissing over vervolging. (Om de hoofdzaak niet te vertroebelen wijs ik hier slechts pro memorie op de modus procedendiae in dit geval: dat mijn beslissingen buiten mij om te niet worden gedaan, en ik

hier slechts door een toeval kennis van krijg). Ongetwijfeld heeft Uwe Excellentie persoonlijk er geen kennis van gedragen, dat ondanks een beslissing van het te dezer zake bevoegde Openbaar Ministerie, genomen conform de wet en de eisen van behoorlijk Justitieel beleid, en ondanks het feit dat een zelfde poging in Januari reeds gedaan en mislukt was, men een weg heeft gevonden om alsnog notarissen aan de Justitie te onttrekken.⁸⁷

Vervolgens verzoekt de procureur-fiscaal de minister met klem, om de berechting van de notarissen met spoed te laten plaatsvinden, voordat 'de mening post vat, dat de Justitie met een speciale maat voor notarissen, dus met twee maten, meet.' Er is een ernstig conflict tussen Zaaier en de minister ontstaan; zelfs na ruim zestig jaar gloeit de eindpassage na:

Zo juist verneem ik, dat een der notarissen, J.L. Schuurs, is gearresteerd wegens belastingfraude. Blijkbaar wordt hier ingrijpen der Justitie als vanzelfsprekend geaccepteerd. Hoe komt het dan toch, dat de Bijzondere Rechtspleging steeds moet vechten tegen invloeden, die haar willen uitschakelen? Is landverraad e.d. zoveel minder erg dan commune delicten?⁸⁸

De clientèle van de betrokken kantoren bestond uit 'sjacheraars op het gebied van onroerend goed.'⁸⁹ Panden verwisselden op dezelfde dag meerdere malen van eigenaar en stegen dan aanzienlijk in waarde volgens de klassieke, ook tegenwoordig bekende ABC-constructie.⁹⁰

Zaaier werd op 20 oktober 1947 door de minister op het matje geroepen; er is geen verslag van dit gesprek. Op 6 november 1947 schrijft de minister aan de procureur-fiscaal dat de notarissen niet zullen worden vervolgd, omdat zij vrijwillig afstand gedaan hadden van het honorarium, 'hetgeen voor de meesten van hen een zéér gevoelige financiële aderlating heeft betekend.'⁹¹ Daarmee heeft de minister van Justitie zich pal achter het notariaat gesteld. Er was besloten tot de *disculpatie* van het gehele notariaat en daartoe had hij persoonlijk, buiten de procureur-fiscaal om, ingegrepen in de rechtsgang. Zaaier delfde het onderspit. Notaris Schuurs (1892-1950) werd ontslag verleend per 1 januari 1948; hij was opgenomen in de Psychiatrische

84 NL-HaNA, Justitie/Zuiveringsaangelegenheden, 2.09.68, inv. nr. 147, nr. 930 A5; brief 29 september 1947 van de Procureur-Fiscaal bij het BG te 's-Gravenhage, aan de MvJ. Zie ook: Meihuizen, *Noodzakelijk Kwaad*, 474-475.

85 Ibidem, tweede blad van de brief.

86 Ibidem.

87 Ibidem.

88 Ibidem.

89 NL-HaNA, Justitie/Zuiveringsaangelegenheden, 2.09.68, inv. nr. 145. Rapport 11 januari 1946 van de Zuiveringsadviescommissie voor de Notarissen en Candidaat-Notarissen te Rotterdam en Dordrecht.

90 Nationaal Archief, Den Haag, Arrondissementsrechtbank te Rotterdam, 1940-1949, nummer toegang 3.03.77, inventarisnummer 1724; brief Kamer van Toezicht d.d. 23 december 1946.

91 NL-HaNA, Justitie/Zuiveringsaangelegenheden, 2.09.68, inv. nr. 145; brief 6 november 1947 aan den Procureur-Fiscaal.

Tabel 1: De 'joodse' aktes van de zeven niet-vervolgde Rotterdamse notarissen.

Notaris	'Joodse' transport-aktes	Waarde O.G. (gulden)	'Joodse' hyp. aktes	Bedrag hypotheke (gulden)	Honorarium (gulden)
E.J.M. de Kat (1875-1956)	237	4.388.754	98	1.130.450	49.504
J.L. Schuurs (1892-1950)	126	2.893.816	64	994.450	30.914
I. van der Waal (1904-1977)	146	1.642.046	51	597.600	26.772
G.A.E. Kuijntjes (1897-1974)	90	3.157.388	41	687.900	22.917
G.J.M. Schoenmaeckers (1880-1960)	29	796.592	9	221.000	7.767
J.C.S. van Lis (1892-1958)	19	436.000	16	214.500	5.475
N.P. van Prooye (1886-1975)	49	1.848.649	24	405.600	13.109
Totaal	696	15.163.245	303	4.251.500	156.458

Bron: samengesteld door auteur

Inrichting Rosenberg. De honoraria heeft hij nooit terugbetaald.⁹²

De andere betrokken notarissen werden niet aangepakt, maar zij waren niet bepaald kleine krabbelaars (zie tabel 1).⁹³ Het ging de minister om de *politieke houding* van de notarissen. Daar was kennelijk niets op aan te merken of de barmhartigheid van de KVP-minister was grenzeloos.

Tegenzin: de restitutie van de notariële honoraria

De disculpatie van het notariaat was een zware bevalling. Ook de uitvoering van de restitutieregeling zou niet rimpelloos geschieden. Toen de 'vrijwillige' regeling vanaf eind 1946 werd uitgevoerd kwamen problemen aan het licht, die het gevolg waren van een verschillende interpretatie van de gemaakte afspraken en van de tegenzin van bepaalde notarissen.

Met frisse tegenzin gingen de zuiveringscommissies aan de slag en signaleerden al snel veel problemen. Zo meldde de secretaris van de Groningse commissie dat volgens de Broederschap de ministeriële circulaire niet overeenstemde met datgene wat door het bestuur met de minister was overeengekomen.⁹⁴ Verdiensten uit overdrachten die hadden plaatsgevonden op grond van de verordening tot verwijdering van joden uit het agrarisch bedrijfsleven (verordening 102/1941) behoeften volgens de Broederschap niet te worden teruggestort. Volgens de minister gold de regeling voor *alle* overdrachten van onroerende goederen door of namens de NGV en door de commissaris voor de niet-commerciële verenigingen en stichtingen.⁹⁵ Men diende van

alle transporten en hypotheekakten opgave te doen, zodat het ministerie kon beoordelen welke onder de regeling vielen. De opgave moest op juistheid en volledigheid worden gecontroleerd bij de hypotheekkantoren. Tevens bleek dat de zuivering van de rechterlijke macht niet vlekkeloos was verlopen. De secretaris van de Groningse notariële zuiveringscommissie was eerder op grond van het Zuiveringsbesluit Rechterlijke Macht als rechter ontslagen. De minister droeg de commissie op een nieuwe secretaris te benoemen.⁹⁶

De Voorzitter van de Adviescommissie voor de Zuivering van de Notarissen in Noord-Holland reageerde negatief.⁹⁷ Zijn commissie was voortvarend aan de slag gegaan en had haar adviezen al op 1 februari 1946 aan de minister voorgelegd. Er waren enkele notarissen gestaakt, maar definitieve maatregelen waren nog niet genomen:

*Deze gang van zaken, dat ook deze zuivering moest verzanden in departementale bureaucratie en besluiteloosheid, heeft ons allen zeer teleurgesteld en heeft tengevolge, dat bij geen der leden nog animo bestaat in deze materie verdere werkzaamheden te verrichten.*⁹⁸

92 Ibidem, zie noot 80.

93 Ibidem, inv.nr. 150, nr. 900 A 875, brief 26 augustus 1947 van de Zuiveringsadvies-commissie te Rotterdam en Dordrecht. Bij Schuurs en Schoenmaeckers is genoteerd, dat zij te weinig aktes hebben opgegeven.

94 Ibidem, brief 3 januari 1947 van de Secr. der Zuiveringsadviescommissie voor het Notariaat te Groningen.

95 Ibidem, nr. 900 A13; brief 22 januari 1947 van de MvJ aan de Zuiveringsadviescommissie voor het Notariaat in het Res. Groningen.

96 Ibidem.

97 Ibidem, nr. 900 A 13; brief 2 januari 1947 aan de MvJ.

98 Ibidem.

De minister antwoordde dat aan zes notarissen in het ressort Amsterdam op grond van het Zuiveringsbesluit ontslag was verleend. Drie notarissen waren krachtens het rechtsherstel in hun ambt hersteld. Betreffende de acht overige notarissen bevonden de dossiers zich nog bij de Commissie van Advies Zuiveringsbesluit 1945 (Commissie Patijn). In vijf zaken was berisping geadviseerd en werd op een beslissing gewacht; deze zouden worden meegenomen in de terugbetalingsregeling.⁹⁹ De commissie besloot haar werkzaamheden te hervatten.¹⁰⁰

De Gelderse Zuiveringsadviescommissie had geen dossiers meer. Als oplossing stelde zij voor om de Inspecteurs van de Registratie en Successie op te dragen de benodigde gegevens uit de repertoria van de notarissen te destilleren.¹⁰¹ De Limburgse commissie was tot medewerking bereid.¹⁰² De Rotterdamse commissie werkte mee, maar merkte op dat men geen tijd had om te controleren of de notarissen hun opgave wel juist en volledig hadden verstrekt.¹⁰³

Niet alle notarissen werkten van harte mee.¹⁰⁴ De formulieren werden onvolledig ingevuld, niet (tijdig) teruggezonden of men diende bezwaarschriften in tegen de beslissing van de commissie. Diverse notarissen meenden veel minder te moeten betalen dan het vastgestelde bedrag. De Haarlemse notaris R.C.A. van Cranenburgh (1873-1957) moest *f* 19.306,51 afdragen. Na overleg tussen de Broederschap en de minister werd dit gehalveerd: *f* 10.000. De notaris meende dat hij slechts *f* 853,40 schuldig was en klaagde recht-

streeks bij de minister.¹⁰⁵ Klacht- en bezwaarschriften werden naar de beroepsvereniging terugverwezen, want het betrof een 'vrijwillige, door de beroepsgroep zelf ingestelde regeling'.¹⁰⁶

De Haagse notaris A.C. van Mourik Broekman (1880-1953) had voor het beruchte, door NSB'ers geleide Woningbureau en Makelaarskantoor 'Het Gildehuis' veel joodse transporten verricht. De notaris schreef aan de minister dat hij bij de Kamer van Toezicht bezwaar had gemaakt tegen het passeren van de ANBO-akten, maar dat de makelaar herhaaldelijk verzocht om de aktes te passeren. Door 'sabotage' had hij het aantal aktes kunnen beperken. Hij had er naar eigen opgave totaal *f* 25.734 aan verdiend. Het totaal aan belastingen, kantoorkosten en het door het bestuur gevraagde bedrag bedroeg *f* 30.921. De notaris meende dat hij dus *f* 5.187 'te veel' moest betalen. Hij zag dit als een boete en meende dat hem niets te verwijten viel.¹⁰⁷ De Broederschap besliste dat er geen gronden waren om van de algemene regel af te wijken: de notaris moest het gehele bedrag terugbetalen.¹⁰⁸ Opmerkelijk is dat tegen Van Mourik Broekman door enkele collega's een klacht was ingediend bij het Tribunaal te Den Haag wegens zijn gedrag als notaris tijdens de oorlog. Hij werd na de oorlog gehandhaafd als plaatsvervangend lid van de Kamer van Toezicht te 's-Gravenhage.¹⁰⁹

De Arnhemse oud-notaris Roscam Abbing (1882-1951) die een 'bloeiende' praktijk van onteigend joods onroerend goed had opgebouwd, weigerde het bedrag ad *f* 8918,09 te betalen.¹¹⁰ Hij wilde op audiëntie bij de minister. Een notitie vermeldt: 'de Broederschap had wellicht beter gedaan het Ministerie niet te noemen'. De zaak werd terugverwezen naar de Broederschap, die het 'vrijwillig' terug te betalen bedrag stelde op *f* 4000. De oud-notaris hield het op *f* 1000 maar heeft ook dat bedrag niet terugbetaald.¹¹¹ Uit het ambt gezette notarissen waren van de restitutieregeling vrijgesteld.¹¹² Stelde de notaris een betalingsregeling voor, dan gingen de Broederschap en de minister daarmee akkoord.¹¹³ Als er bij de erven niets te halen viel of als er sprake was van aantoonbare 'financiële onmacht' bij de oud-notaris dan werd er 'geen afstand van het ter zake van jodentransporten ontvangen honorarium' geëist.¹¹⁴

Op 19 juli 1949 berichtte het Hoofdbestuur

99 Ibidem, nr. 900 A 13: brief 4 februari 1947;

100 Ibidem, nr. 900 A 16: brief E. Bennink Bolt van 27 januari 1947 aan mr. E.A.M. Lamers. De Commissie verzoekt het Ministerie om terugzending van het zuiveringsdossier, dit gebeurde na drie rappels.

101 Ibidem, nr. 900 A 82: brief 14 januari 1947 aan de MvJ.

102 Ibidem: brief 13 januari 1947 aan de MvJ.

103 Ibidem, brief 5 februari 1947 aan de MvJ.

104 Ibidem, nr. 900 A 59: brief aan de commissie, 15 december 1947.

105 Ibidem, request dd. februari 1948.

106 Ibidem, brief MvJ 19 maart 1948.

107 Ibidem, nr. 900 A 60: brief 16 februari 1948.

108 Ibidem, brief 10 februari 1948 van het Dagelijksch Bestuur van de Broederschap der Notarissen in Nederland (DB) aan de MvJ.

109 Ibidem, inv. nr. 145; brief 3 december 1945 van de notarissen Waldorp, Remmelts en Duynstee aan de Zuiveringsadviescommissie voor Notarissen te 's-Gravenhage.

110 Ibidem, nr. 900 A 62: brief 6 maart 1948 van de AS van het DB aan de MvJ.

111 Ibidem, nr. 900 A 79: brief 21 oktober 1948 van het DB aan de MvJ, brief 9 november 1948.

112 Ibidem, nr. 900 A 64: brief 22 april 1948 van de MvJ aan het DB van de BdN.

113 Ibidem, nr. 900 A 70: brief 20 april 1948 van het DB van de BdN aan de MvJ, brief MvJ 13 mei 1948.

114 Ibidem, nr. 900 A 73: brief 7 juni 1948 van de MvJ aan het DB van de BdN. Voorts Nr. 900 A 76: brief 12 augustus 1948 van het DB van de BdN aan de MvJ.

per brief aan de minister dat de ringcommissies hun taken hadden beëindigd. Er was een bedrag van in totaal f 456.567,33 ontvangen.

Het voorstel was om twee derde van het bedrag te schenken aan de Stichting 1940-1945 en een derde aan de Stichting Joods Maatschappelijk Werk. De minister werd om geheimhouding verzocht.

De werkzaamheden der Commissies waren uiteraard dikwijls zeer moeilijk en tijdrovend, zodat de afwikkeling van de salarisafstand misschien langer heeft geduurd, dan wij aanvankelijk verwachtten. Daarom acht het Hoofdbestuur het thans beter de publieke belangstelling in deze te vermijden.¹¹⁵

Van Maarseveen was inmiddels opgevolgd door zijn partijgenoot Wijers, die in mei 1950 wegens gezondheidsproblemen was afgetreden.¹¹⁶ Vermoedelijk door de complexiteit van het dossier en door wisseling van bewindslieden was vertraging ontstaan. Na het aftreden van Wijers trad Van Maarseveen op als minister van Justitie *ad interim*. In de zomer van 1950 ging de minister akkoord met de door de Broederschap voorgestelde verdeling van de gelden.

Conclusie

Bij de beoordeling van het gedrag van de notarissen tijdens de bezetting mag rekening worden gehouden met grijstinten en de complexiteit van het ambtelijk functioneren binnen een algemene context van repressie. Notarissen werden tijdens de bezetting aan hun lot overgelaten. Het Hoofdbestuur van de Broederschap noch de Kamers van Toezicht gaven heldere richtlijnen. Maar medewerking aan het formaliseren van onrecht is het zwaarste notariële vergrijp en juist dat was tijdens de bezetting op grote schaal gebeurd. Uitzonderingen daargelaten speelde het notariaat een wezenlijke rol in het ontrentingsproces van de Nederlandse joden. Notarissen hadden niet alleen meegewerkt aan de ont-eigening van joods onroerend goed, maar zij hadden ook opgave gedaan van de door hen voor joden opgemaakte testamenten en daarin inzage verleend. Als we in de overweging de naoorlogse houding van de Broederschap betrekken, die de beroepsethische aspecten van de kwestie categorisch ontkende en zich

slechts voor het financiële belang van de leden inzette, dan levert dat een aanmerkelijk donkerder beeld op. Grijstinten? Zeker, maar dan voornamelijk variaties van donkergrijs met hier en daar een krijtstreepje.

De minister van Justitie wilde dat de zuivering, in de vorm van een restitutieregeling, 'vrijwillig' door de gehele beroepsgroep werd geaccepteerd. Het wisselgeld was disculpatie: notarissen hoefden zich niet voor de tribunaal te verantwoorden. Pas na het ultieme dreigement, fiscalisering, gaf de Broederschap toe. Maar de buit was binnen: de beroepsgroep ging de regeling uitvoeren en kon de financiële pijn voor haar leden verzachten.

Zuivering en rechtsherstel hingen door een politieke keuze nauw samen. Het notariaat had een wezenlijke functie bij de ontrenting vervuld en het zou na de zuivering een spilfunctie bij het rechtsherstel gaan uitoefenen. De Broederschap stond daardoor sterk: de minister van Justitie was voor het rechtsherstel afhankelijk van het notariaat en dat beperkte zijn ruimte om maatregelen tegen notarissen te nemen aanzienlijk. Vertraging van de zuivering was het gevolg. De belangen van de gedupeerden, die gebaat waren bij een snel en adequaat rechtsherstel, werden daarmee op zijn minst indirect geschaad.

De disculpatie van het notariaat, die heimelijk was geregeld tussen de Broederschap en de minister van Justitie, leidde tot haarscheuren in de verhouding tussen de minister en de procureurs-fiscaal. Er ontstond een ernstig conflict tussen minister Van Maarseveen en mr. Zaaijer. Niet gehinderd door wetten of praktische bezwaren greep de minister in om de strafrechtelijke vervolging van de Rotterdamse notarissen, die aanzienlijk hadden geprofiteerd, te stoppen. De zuivering van het notariaat is niet snel, streng en rechtvaardig uitgevoerd want het deksel moest op de put. Slechts een kille mist restte.

CV auteur?????????

¹¹⁵ Ibidem, nr. 900 A 80: brief 19 juli 1949 van het HB.

¹¹⁶ Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 529.